

Het Groninger grafgedicht

Een karakterisering van het genre

Jaap Matthijs Jansen

Inleiding

Ds. Marten Mulder signaleerde terecht dat er buiten de provincie Groningen beduidend minder van te vinden is: grafpoëzie.¹ In Drenthe en Friesland vinden we wel grafgedichten, maar deze bevinden zich vooral in de veenkoloniën of althans agrarisch gebied,² hetgeen mogelijk impliceert dat de in de Ommelanden welig tierende grafpoëzie vooral door dagloners of veenkolonisten werd verspreid. Het heeft iets bevreemdends, dat juist de o zo nuchtere Groningers zoveel poëzie hebben vereeuwigd, poëzie waarin, in Mulders woorden, “die nuchterheid even terzijde [lijkt] geschoven”.³ Op begraafplaatsen en kerkhoven, vaak van heel kleine of zelfs verdwenen dorpjes, is een schat aan poëtische ontboezemingen te vinden, variërend van algemene wijsheden (“De mensch door/ werken denken,/ leeren opgeleid,/ wordt eenmaal/ weer tot stof/ geveidt!”)⁴ tot uitgebreide overlijdensgeschiedenissen (zoals het boeiende relaas van Klaas Jans, begraven in 1787 te Vierhuizen).⁵ De ons bekende grafpoëzie bestrijkt bovendien heel wat eeuwen. Door verwerking is de levensverwachting van veel grafinscripties minder hoog dan men zou denken, maar dankzij transcripties is gelukkig het een en ander bewaard gebleven. Voor onderzoek naar regionale overlijdens- en herdenkingscultuur biedt het grafgedichtencorpus veel mogelijkheden.

De twee voornaamste inventarisaties van grafpoëzie dateren van enige tijd terug: *Grafschriften in Stad en Lande* (1910) van jonkheer Johan Adriaan Feith en de zijnen,⁶ en het imposante *Groninger gedenkwaardigheden* (1977) van Adolf Pathuis.⁷ Hoewel de aandacht voor grafpoëzie in de tussentijd geenszins verslapt lijkt, manifesteert zij zich thans meer in populariserende werken en in specifieke casestudies. Vermeldenswaardig zijn de rijk geïllustreerde boeken van Marten Mulder, *Grafpoëzie van het Groningerland* (2005), *Grafpoëzie van het Drentse land* (2006) en *Grafpoëzie van het Friese land* (2008), alsook enige deeltjes van de reeks ‘Groninger Kerkhoven’ van de Stichting Oude Groninger Kerken. Maar voor al

¹ Marten Mulder, *Grafpoëzie van het Groningerland*, Bedum 2005, p. 6.

² Marten Mulder, *Grafpoëzie van het Drentse land*, Bedum 2006, p. 6; idem, *Grafpoëzie van het Friese land*, Bedum 2008, p. 7.

³ Mulder, *Groningerland*, p. 7.

⁴ Mulder, *Groningerland*, p. 47.

⁵ Mulder, *Groningerland*, pp. 94–95.

⁶ J.A. Feith (ed.), *Grafschriften in Stad en Lande*, Groningen 1910.

⁷ A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*. Teksten, wapens en huismerken van 1298–1814, Assen 1977.

deze werkjes geldt dat zij zich richten op uitzonderlijke gevallen, niet op de ‘grijze massa’ van grafteksten. Dit ligt in lijn met Wim Cappers’ constatering dat hedendaagse publicaties over funeraire cultuur vaak “beperkt” zijn in hun reikwijdte en kwaliteit.⁸ Wetenschappelijke aandacht voor de noordelijke grafpoëzie lijkt zich te beperken tot het tijdschrift *Groninger Kerken*, waarbij de recent verschenen bijdragen van Jeroen de Jong (2006)⁹ en Justin Kroesen (2014)¹⁰ niet onvermeld mogen blijven. Een systematische inventarisatie, als het ware een eenentwintigste-eeuwse *Groninger gedenkwaardigheden*, laat evenwel nog op zich wachten. Van macrostudies is in de verste verte geen spoor te bekennen.

Om grootschalig, gestructureerd onderzoek te faciliteren, moet er het nodige voorwerk worden verricht. Een toegankelijke en bovenal systematische inventarisering van alle grafinscripties (in de provincie Groningen, of, ambitieuzer, in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland), eventueel aangevuld met Pathuis’ gegevens, zou de onderzoeksmogelijkheden aanzienlijk vergroten, maar enig basisonderzoek lijkt eveneens onontbeerlijk. Want wat is eigenlijk een grafgedicht? Wie schreven al die grafgedichten, waar, wanneer en waarom? En wat was (en is) de functie van het grafgedicht?

Om hiermee een bescheiden begin te maken, acht ik het raadzaam om in deze bijdrage een blik te werpen op het *genre* van het grafgedicht. In David Duff’s *Modern Genre Theory* (2000) wordt ‘genre’ omschreven als: “[a] recurring type or category of text, as defined by structural, thematic and/or functional criteria”.¹¹ In tegenstelling tot genres als het sonnet en de thriller, waarin respectievelijk de vorm en de inhoud doorslaggevende criteria zijn, lijkt er in het geval van het grafgedicht geen doorslaggevend genrecriterium te bestaan. De vorm is te allen tijde maar weinig verschillend van overige (gelegenheids)poëzie, dezelfde inhoud kan men terugvinden in andere funeraire teksten (denk bijvoorbeeld aan de grafrede of het rouwgedicht), en de functie is vergelijkbaar met die van ‘niet-poëtische’ grafinscripties. Slechts een combinatie van deze criteria schept een kader dat wezenlijk verschilt van gerelateerde genres.

Voor het bepalen van vorm- en inhoudsregels van dit genre zijn we aangewezen op de gedichten zelf, daar mij vooralsnog geen ‘grafpoëtica’ uit het achttiende- of negentiende-eeuwse Nederland bekend is. Het is overigens goed mogelijk dat zulk een leidraad voor het schrijven van een grafgedicht nooit bestaan heeft en dat de onderlinge vormgelijkenissen van grafpoëzie zijn voortgekomen uit een

⁸ Wim Cappers, *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*, 2 dln., Amsterdam 2012, p. 14.

⁹ Jeroen de Jong, Dood, geloof en samenleving. Teksten op negentiende-eeuwse zerken in Leermens, in: *Groninger Kerken* 23, nr. 1, 2006, pp. 2-8.

¹⁰ Justin E.A. Kroesen, De doodslaap op Groninger graftekens, in: *Groninger Kerken* 31, nr. 1, 2014, pp. 1-7.

¹¹ David Duff (Red.), *Modern Genre Theory*, Harlow / New York 2000, p. xiii.

kopieertraditie en uit impliciete, geleidelijk veranderende regels (vergelijk de notie van *synthetic genericity*).¹²

Teneinde een indruk te krijgen van de hoeveelheid en de verspreiding van grafpoëzie heb ik een eigen, verre van definitieve inventarisatie gedaan (enkel met betrekking tot de provincie Groningen).¹³ Hierbij kwam ik op een indrukwekkend aantal van 1007 gedichten uit, waarbij overigens direct moet worden opgemerkt dat het verre van volledig is. Wel geeft het een redelijke impressie van de verspreiding van grafpoëzie door de provincie. In het Gorecht en het Westerkwartier is betrekkelijk weinig poëzie te vinden; meer gedichten treft men aan in het oosten van de provincie, maar de plaatsen met echt grote aantallen grafpoëzie bevinden zich benoorden de stad Groningen. Hierbij lijkt er sprake van een omgekeerd centrum-periferie-model: kleine provinciale dorpjes hebben doorgaans veel meer grafgedichten dan plaatsen als Groningen, Winschoten of Appingedam. De vijf dorpen met de meeste grafgedichten zouden volgens deze inventarisatie Woltersum, Westerwijtwerd, Wittewierum, Leermens en Holwierde zijn. Op grond van hun hoge ‘grafpoëtische’ gehalte zijn Woltersum en Westerwijtwerd voor dit artikel als casus genomen.

Er zijn mij in totaal 48 ‘Woltersumse’ grafgedichten bekend, waarvan één gedicht, te weten van Ella Catharina van Bolhuis († 1769), niet langer fysiek aanwezig is; dit gedicht is evenwel raadpleegbaar in Pathuis’ *Groninger gedenkwaardigheden*¹⁴ (alook verderop in dit artikel). In het geval van Westerwijtwerd betreft het 49 gedichten, waarvan er maar liefst twaalf door Feith c.s.¹⁵ en/of door Pathuis¹⁶ in transcriptie zijn gepubliceerd (sommige van deze getranscribeerde gedichten zijn thans niet meer fysiek aanwezig). De meeste ons overgeleverde grafgedichten stammen uit de negentiende eeuw of het eerste kwart der twintigste eeuw. Zowel van Woltersum als van Westerwijtwerd zijn de meeste gedichten in transcriptie (en veelal vergezeld van fotomateriaal) te raadplegen in de digitale databank van de Stichting Oude Groninger Kerken, de tegenwoordige eigenaar van de betreffende kerken.

In deze bijdrage bespreek ik aan de hand van de grafpoëzie te Woltersum en Westerwijtwerd een drietal facetten van het genre: vorm, inhoud en regionaal-letterkundige context. Ik ben me ten eerste bewust van de beperkte reikwijdte van een dergelijk onderzoek – op grond van slechts twee kerkhoven zijn

¹² Duff, *Modern Genre Theory*, p. xii.

¹³ Hiertoe heb ik gebruik gemaakt van: Mulder, *Groningerland*; Marlies van Kruining en Marjan Brouwer, *Wensch hem, leezer, zachte rust. Begraven in en om de Der Aa-kerk in Groningen door de eeuwen heen*, Groningen 2006; Reint Wobbes, *Hier rust o wandelaar. Opmerkelijke grafchriften in Groningerland*, Groningen 2004; Stichting Oude Groninger Kerken, Registers via <http://www.groningerkerken.nl/index.php?a=2> (19 september 2014); alsmede van een grote collectie digitale fotobestanden van Marten Mulder, en van enkele vondsten van Dr. Tineke Looijenga..

¹⁴ Pathuis, p. 782.

¹⁵ Feith, pp. 415-418.

¹⁶ Pathuis, pp. 745, 747-749.

generaliserende opmerkingen zelden trefzeker – maar wel hoop ik hiermee althans een aanzet tot karakterisering van het genre te kunnen geven.

Vorm van het grafgedicht

Grafpoëzie komt zowel op staande als op liggende stenen voor, en in het geval van de staande stenen zowel aan de voor- als aan de achterzijde van de steen. Liggende grafstenen lijken bepaald meer last te hebben van verwerking (breuk, slijtage, overwoekering) dan staande zerken. Gelukkig zijn de letters van het grafopschrift vaker verhogingen van dan inkervingen in de grafsteen, hetgeen de leesbaarheid doorgaans ten goede komt. In een groot aantal gevallen zijn de letters bovendien zwart gekleurd. Om het grafgedicht af te bakenen van de overige graftekst wordt gebruik gemaakt van omrande tekstvakken en/of van een andere schriftvorm (bijvoorbeeld een cursieve letter).

Het is niet eenvoudig uitspraken te doen over de lengte van grafgedichten. Waar ‘gewone’ poëzie doorgaans in versregels geteld kan worden, ligt dit bij grafpoëzie anders. Neem nu het volgende gedicht, te lezen op de grafzerk van Harmke Entjes († 1924) te Woltersum:

Hier ligt het
stoffelijk deel.
In 't leven leed
zij veel. Vertrouw-
de op haar God
En hoopte een
beter lot!

Gelet op metrum en rijm zou de volgende opstelling meer voor de hand liggend zijn:

Hier ligt het/ stoffelijk deel.
In 't leven leed/ zij veel.
Vertrouw-/de op haar God
En hoopte een/ beter lot!

De beperkte omvang van de steen maakt dus dat versregels soms voortijdig moeten worden afgebroken. Maar hoewel in dit voorbeeld een (re)constructie van de versregels weinig moeite oplevert, ligt het anders bij gedichten die bijvoorbeeld een ABCB-rijmschema hanteren: betreft het dan een gebroken rijm van vier versregels (A/B/C/B), of een gepaard rijm van twee langere versregels (AB/CB)?

Zouden we desalniettemin gebruikmaken van (gereconstrueerde) versregels om de lengte van de gedichten in Woltersum en Westerwijtwerd te bekijken, dan blijkt dat het aantal versregels door de jaren heen geleidelijk afneemt: waren er in de tweede helft der negentiende eeuw nog heel wat gedichten van zes of acht

versregels, de twintigste-eeuwse gedichten beslaan bijna uitsluitend vier (of zelfs minder) versregels. Dit gestaag korter worden van de grafpoëzie wordt bevestigd door een ander, meer betrouwbaar telmiddel: de lettergrepentelling. Hieruit blijkt dat het gemiddelde aantal lettergrepen per grafgedicht in de periode 1850-1930, dus in minder dan een eeuw tijd, halveert: van gemiddeld 55 lettergrepen naar slechts 25 lettergrepen.

De ontwikkeling in lengte van de grafgedichten verschilt nauwelijks tussen Woltersum en Westerwijtwerd. Hetzelfde geldt voor het metrum, dat evident aanwezig is in negentig van de 97 gedichten. In feite is er op dit vlak slechts één noemenswaardig verschil tussen de dorpen: waar er te Westerwijtwerd vijf gedichten zijn geschreven in een zesvoetige jambe (of alexandrijn), blijkt deze metrumvorm geheel te ontbreken in Woltersum. Wat betreft de aantallen van de overige metrumvormen geldt dat Woltersum en Westerwijtwerd elkaar sterk gelijken.

Hét grafgedicht wordt geschreven in een jambe: van alle gedichten (dus van beide plaatsen) is maar liefst 85 procent jambisch. Van deze jambische gedichten is bijna de helft viervoetig. Een vanuit metrisch oogpunt doorsneegedicht vinden we op het graf van de zeer jong gestorven kinderen Alberdina Wilkelina en Harm van der Meer (beiden overleden in 1898) te Woltersum:

Twee lievelingen/ gingen henen,
't Verlies doet droev-/ige ouders weenen.
Zoo vroeg was 't,/ dat de dood hier kwam
Maar God die gaf/ was 't ook die nam.

Slechts zes procent van alle grafgedichten in Woltersum en Westerwijtwerd is trocheïsch, twee procent amfibrachisch en er is een restcategorie (zonder metrum of met een sterk afwisselend metrum) van zeven procent.

Als we kijken naar het rijmschema, blijkt dat dit minder gemakkelijk tot een 'regel' kan worden gesmeed dan het metrum. De enige ongeschreven wet lijkt een rijmverplichting te zijn: ik heb in elke plaats slechts één gedicht kunnen vinden zonder rijm. Noch in Woltersum, noch in Westerwijtwerd heeft een specifiek rijmschema een absolute meerderheid wat het aantal gedichten betreft, en bovendien lijken de dorpen sterk te verschillen wat betreft voorkeuren. Te Woltersum is het gepaard rijm met zeventien gedichten het 'populairst', terwijl er in Westerwijtwerd slechts zeven gedichten in een gepaard rijm geschreven zijn. De Westerwijtwerdse 'nummer 1', het gekruist rijm (met zestien gedichten), behaalt te Woltersum de tweede plaats (twaalf gedichten). Minder gebruikt zijn het gebroken rijm (zeven respectievelijk tien gedichten) en het omarmend rijm (in totaal drie gedichten).

Elk dorp heeft bovendien ongeveer twaalf gedichten waarin rijmschema's worden gecombineerd (bijv. ABABCC). Een gedicht met een wel zeer bijzonder

samengesteld rijmschema is te lezen op het graf van Geessien Jans Pesman († 1855) te Woltersum. De dichter heeft welhaast alles uit de rijmkast gehaald: gepaard binnenrijm, gepaard eindrijm, en een gebroken eindrijm dat in de laatste regel ook nog eens een omarmend blijkt:

De banden/ der handen,
 Hier breken zij af.
 Der harten,/ zij tarten
 De magt van het graf.
 Veel mogen wij/ derven
 Niet “de meeste” zal/ sterven;
 Maar tot leven is/ der liefde
 Wat die zonde is/ tot straf.

Naast lengte, metrum en rijm mag ook de vertelsituatie hier niet onbesproken blijven: wie ‘spreekt’ tegen wie? Wat betreft de aangesprokene vertegenwoordigen de drie hierboven getranscribeerde gedichten de overgrote meerderheid van de grafpoëzie. Doorgaans wordt degene tot wie de tekst is gericht niet expliciet genoemd. Wanneer dit wel gebeurt, is het in de meeste gevallen de voorbijganger (“o wandelaar”, “o mensch”). Ook in de gedichten waarin de aangesprokene niet wordt vermeld, kan men er meestentijds van uitgaan dat de passant (of nabestaande) aangesproken wordt; frases als “hier rust”, “deze lijksteen” en “dit somb’re graf” wijzen immers sterk in de richting van een aangesproken toeschouwer. Degene die het woord richt tot deze toeschouwer is niet zelden de begravenen zelf, die – in de eerste persoon enkelvoud – een troostrijke boodschap brengt of over zijn/haar overlijden vertelt. In een achttal gevallen is het echter juist de overledene die wordt toegesproken. Hierbij valt op dat er zo goed als altijd melding wordt gemaakt van de (familie)relatie van de spreker tot de overledene: “mijn lieve vrouw en kinderen moeder”, “lieve Moeder”, “geliefde Man en Vader”, enzovoort.

Origineel is het gedicht ter nagedachtenis aan Albert Pieters Zuidhof († 1826) te Westerwijdwerd, waarin niet de voorbijganger of de overledene, maar de grafzerk zelf wordt aangesproken:

O Steen! Uw zwijgend Woord het wijst den naheef aan
 Wiens stof na vreedzaam rust hier eens op zal staan.
 Een waardig Echtgenoot, een Vader, Vriend en Broeder,
 Een Raadslid dezer plaats, den kerk een trouwe hoeder;
 In hem zag men vereend wat weinig wordt gevonden
 Zijn dood sloeg vrouw en ’t kroost en velen diepe wonden
 Zijn sterven in den Heer; zijn heerlijkheid bij God
 Vertrouwt ons treurig hart: wij zwijgen in zijn lot.

Zouden we nu, op basis van deze vier formele eigenschappen (lengte, metrum, rijm en vertelsituatie), het meest representatieve grafgedicht willen kiezen, dan hebben we dus een gedicht nodig dat aan de volgende eisen voldoet: (1) het heeft hooguit acht, maar idealiter vier versregels; (2) het is geschreven in een jambe, liefst viervoetig; (3) het maakt gebruik van rijm, bij voorkeur gepaard of gekruist; en (4) noch de spreker, noch de aangesprokene wordt expliciet genoemd.

In zijn *Modern Genre Theory* gebruikt David Duff de term *genericity* voor “[t]he condition of belonging to a genre, or the elements of a given text that are modelled by genre”¹⁷. Als we de bovengenoemde, meest voorkomende eigenschappen beschouwen als genrekenmerken, dan zou een gedicht met al deze kenmerken dus een hoge *genericity* hebben (althans, wat betreft de vorm). Het grafgedicht voor Roelina R. Haverkamp († 1881) te Westerwijtwerd komt hier dan ook zeker voor in aanmerking:

Vereenigd, och nog maar drie jaar,
En 't scheidensuur het sloeg alweer
De Heer des levens wenkte haar;
En 't stof daald' in de groeve neer.

Inhoud van het grafgedicht

Hét Nederlandstalige standaardwerk ten aanzien van doods- en rouwpoëzie is nog altijd Sonja Witsteins *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969). Hierin worden (onder andere) de verschillende onderdelen besproken waaruit een funerair gedicht volgens humanistische theoretici als Julius Caesar Scaliger en Tommaso Correa moest bestaan. De “funeraire poëzie” wordt hier zeer breed getrokken, en de richtlijnen gaan doorgaans uit van langere gedichten dan in het geval van grafopschriften mogelijk is. De voornaamste componenten van een funerair gedicht waren achtereenvolgens het prooemium (inleiding), de laus (lofprijzing), de *iacturae demonstratio* (het “aanwijzen van de betekenis van het verdriet”), de *luctus* (rouwklacht) en ten slotte de *consolatio* (uiting van troost).¹⁸

We hebben hier in feite te maken met een prescriptieve genrebeschrijving, doch het is maar de vraag in hoeverre we deze renaissancistische poëtica kunnen hanteren in het onderzoek naar (hoofdzakelijk negentiende-eeuwse) grafpoëzie. In een grafopschrift is immers meestal te weinig ruimte om alle opgesomde onderdelen te incorporeren. Desalniettemin biedt deze poëtica handige concepten om veel voorkomende thema's te duiden. Het *prooemium* blijft vaak beperkt tot een kort “Hier rust”, en de *iacturae demonstratio* lijkt te zijn samengevloeid met de *luctus*, maar veelal wordt wel ruimte vrijgemaakt voor de *laus*, *luctus* en/of *consolatio*. Een

¹⁷ Duff, p. xii.

¹⁸ S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, gezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre*, Assen 1969, pp. 103-112.

gedicht waarin we deze drie elementen tezamen goed terugzien, is dat op het graf van Albert Pieters Zuidhof, hierboven geciteerd.

De *laus*, de lofprijzing, is van oudsher aan strikte regels gebonden, al betreft de overledene (en dus de geprezene) doorgaans een belangrijk en/of bekend individu.¹⁹ Dit gaat niet op voor de te Woltersum en Westerwijtwerd begraven personen. Toch vinden we ook hier geregeld loftuitingen, waarbij het vooral deugden als ijver, bescheidenheid en vroomheid zijn die geprezen worden. In het oudste mij bekende grafgedicht te Woltersum, dat op het graf van de jonge predikantsvrouw Ella Catharina van Bolhuis († 1769) stond gegraveerd, staat de *laus* centraal:

vraagt gy, o wandelaar,
 wiens lyk ligt hier begraven?
 't is van een waarde vrouw
 bemind van alle braven
 ruim twee en twintig jaren oud
 geen jaar nog aan haar man getrouwd
 toen zy voor de eerste keer
 een lieve zuigeling baarde
 veld haar de dood. hier rust
 haar lichaam in de aarde.²⁰

Interessant is dat de loftuiting dikwijls een sterk opbouwende functie heeft: het verscherpt het contrast tussen leven en dood en leidt zodoende logischerwijze tot het rouwbeklag. De *laus* blijkt zelfs in staat een *luctus* overbodig te maken, zoals ook in dit gedicht: de tragedie van het overlijden van Ella Catharina, “een waarde vrouw” en “bemind van alle braven”, nota bene toen zij haar eerste (en dus enige) kind baarde, hoeft niet meer te worden uitgeschreven.

De *luctus*, het beschrijven van en/of uiting geven aan gevoelens van rouw en verdriet, is vermoedelijk het meest aangrijpende onderdeel van een grafgedicht. Ze lijkt meer voor te komen in de negentiende-eeuwse grafpoëzie dan in de gedichten die in het eerste kwart der twintigste eeuw geschreven werden. De openhartigheid ten aanzien van het eigen verdriet treffen we ook aan in vroeg-negentiende-eeuwse rouwadvertenties; mogelijk dienden deze advertenties als plaatsvervanger van de persoonlijke rouwkaarten, waarvoor de ontvanger portokosten moest betalen.²¹ Het is onwaarschijnlijk dat deze ‘communicatieve’ functie ook de verklaring vormt voor het emotionele karakter van de voor langere tijd (zo niet eeuwigheid) bestemde grafpoëzie – voor de herkomst van deze ‘persoonlijke noot’ moeten we wellicht eerder zoeken in de richting van de

¹⁹ Witstein, pp. 106-107.

²⁰ Pathuis, p. 782.

²¹ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, Amsterdam 2007, p. 121.

preromantische Nederlandstalige navolgingen van Edward Youngs *Night Thoughts on Life, Death and Immortality* (1742-1745).²²

Het onderdeel van de oude poëtica dat het vaakst in de (hervormde) Groninger grafpoëzie terugkeert, is zonder enige twijfel de consolatio, de troostuiting. Het is dan bijna altijd de gedachte aan een samenzijn met God dat tot troost moet dienen, al wordt een enkele keer ook verwezen naar een verlossing van de lasten des levens (hetgeen overigens samenhangt met de ‘hemelse troost’) of, zoals besproken door Justin Kroesen, naar het beeld van een slapende ziel of een slapend lichaam (de zogenoemde “doodsslaap”).²³ Op de Ommelander kerkhoven is de troost die uitgaat van de hemelgedachte overheersend. In een bredere Nederlandse context spreekt Marita Mathijsen van een negentiende-eeuws optimisme, dat maakte dat er telkens weer werd verwezen naar een gelukkig hiernamaals.²⁴

Dat de troostende waarde van grafgedichten per persoon en per context evenwel kan verschillen, zal wel niemand betwisten. In een enkel geval kan een ongetwijfeld als troostuiting bedoeld gedicht tegenwoordig zelfs hard klinken, zoals dit korte gedicht ter nagedachtenis aan Pieter Zigterman († 1922) te Westerwijtwerd:

Zalig is der/ Kinder lot,
Vroeg/ gestorven,/ Vroeg bij God.

Als ze al op de hoogte waren van een funeraire poëtica uit de zestiende eeuw, dan trokken de in schimmen gehulde auteurs van grafpoëzie zich daar lang niet altijd iets van aan. Zowel te Woltersum als te Westerwijtwerd bevinden zich in groten getale grafgedichten die geen uitdrukkelijke laus, luctus of consolatio bevatten. Deze gedichten zijn te allen tijde verhalend en/of voorzien van een boodschap of wijze les. Beide ‘categorieën’ (die elkaar voortdurend overlappen) zullen we hier nog kort de revue laten passeren.

Enkele boeiende, soms zelfs vermakelijke overlijdensgeschiedenissen zijn in transcriptie te lezen in Mulders *Grafpoëzie van het Groningerland*, waarbij de lezer vooral gewezen zij op het graf van Klaas Jans († 1787) te Veenhuizen en op dat van Jacob Alders († 1805) te Uithuizermeeden.²⁵ De gedichten in Woltersum en Westerwijtwerd zijn niet zo uitgebreid als de door Mulder gevonden kunstwerkjes, maar met name de gedichten uit het begin en midden der negentiende eeuw bieden toch mooi geschreven visies op het leven en/of overlijden van de begravenen. Overigens, wanneer een grafopschrift inderdaad een narratieve kant heeft, dan staat dat verhaal nog steeds in dienst van een rouwklacht, lofprijzing en/of

²² Zie hiervoor: Petrus Jacobus Maria Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van Het graf*, Assen 1963, pp. 55, 71-92.

²³ Kroesen, p. 3.

²⁴ Mathijsen, p. 122.

²⁵ Mulder, p. 95 en 88.

troostgedachte. Dit zien we goed terug in het mooie, in alexandrijnen geschreven gedicht op het graf van Pieter Zijlsma (†1815) te Westerwijtwerd:

God heeft geen vloek bedreigd op zorgen voor dit leven,
 En teeder hartgevoel is nimmermeer gewraakt.
 Voor 't heil van gade en kind volstandiglijk te streven,
 Door dees bekommring wordt 't levens zoet gesmaakt.
 Dit was ons Zielsma's lust in 't eerlijk akkerploegen,
 Dit was voor gade en kroost zijn teeder aards genoegen.
 God riep hem: zeg vaarwel, zelfs aan uw tweede gade!
 Uw werk is afgedaan, gij hebt uw loop vollendt.
 Hij volgt deez wenk en bied zijn ziel aan Gods genade,
 In hoop van daar te zijn, waar men geen kommer kent.²⁶

Zeker in de (veel kortere) twintigste-eeuwse gedichten is dit verhalende aspect ver te zoeken. Onpersoonlijke gedichten, niet toegespitst op de overledene en vaak in de vorm van een aforisme, voeren dan de boventoon. De boodschap die deze gedichten uitdragen, is hetzij gericht op het thema van de vergankelijkheid of nietigheid van het leven, hetzij (hoewel hieraan gerelateerd) op de invulling van het leven. Het – van deze dorpen – alleroudste nog aanwezige grafgedicht, te lezen op de grafsteen van Thomas Sickes († 1623) in de kerk van Westerwijtwerd, stelt het eerste thema centraal:

O Mensche, die dit/ Siest ende lest
 Merck op, wat du/ Bist, ben ick west
 Nu leg ick hir/ In der eerden
 Und wat ick bin/ Dat sal tu weerden.²⁷

Het 'wat ik nu ben'-motief is van alle tijden, en geenszins gebonden aan Groningen. Zo lezen we op het grafmonument van de Engelse graaf John de Warenne († 1304): "En vie come vous estis jadis fu,/ Et vous tiel serietz come je su" (in de vertaling van Sanne Frequin: "Bij leven was ik gelijk aan u,/ En u zult worden zoals ik ben").²⁸

Het tweede thema, dat van de deugdzame invulling van het leven, is minstens zo wijdverbreid. De dichtregels op het graf van Geesjen Reinders († 1760) te Westerwijtwerd, "O Mensch bedenkt het als gij zijt gezont/ En bouwt het fundament op eenen vasten gront", komen we meermaals tegen in de provincie Groningen, en bovendien gedurende een lange tijd: naast deze Westerwijtwerdse

²⁶ Feith, p. 417.

²⁷ Pathuis, p. 745.

²⁸ Sanne Frequin, Pleurant of priant. Een iconografisch motief in de middeleeuwse sepulcrale kunst, in: P. Bitter (ed.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum 2013, pp. 123-136, hier p. 134.

versie van 1760 vinden we o.a. ook gelijkkluidende regels in Woltersumse grafgedichten uit 1896 en 1920.

Jeroen de Jong en de zijnen spreken in het kader van de vroeg-negentiende-eeuwse Groninger mentaliteit van het supernaturalisme, meer specifiek van de “Groninger Richting”, waarbij enerzijds “de troost van de godsdienst” werd benadrukt en er anderzijds aandacht was voor “de stimulansen die daarvan uitgingen voor het leiden van een goed leven”.²⁹ En zo is de cirkel weer rond: troost stimuleert een deugdzzaam leven, een deugdzzaam leven wordt geprezen, het verlies ervan wordt betreurd, maar men vindt troost in, jawel, een deugdzzaam leven. En hoe kan dit beter tot uiting worden gebracht dan middels een grafgedicht?

De grafdichter

Wie een bezoek brengt aan de kerkhoven van Woltersum en Westerwijtwerd en de moeite noemt om elk grafgedicht te lezen, zal meermaals het gevoel krijgen een bepaald gedicht al eerder te hebben gezien. Dit is niet verwonderlijk; veel gedichten maken gebruik van steeds terugkerende motieven en formuleringen. Zo lezen we meerdere keren dat het stof of iemands lichaam “in de groeve neer [daalde]” en dat de overledene nu “rust in ’s aardrijks schoot”. Ook worden soms complete passages of zelfs gedichten gekopieerd, zoals we reeds hebben gezien met het “fondament op eenen vasten gront”-gedicht. Een klein aantal gedichten schijnt zeer geliefd te zijn geweest – deze duiken overal in de provincie Groningen (en soms ook in Drenthe) op. Een vrij extreem voorbeeld hiervan betreft het “harde slagen”-gedicht dat we (onder andere) driemaal te Westerwijtwerd en eveneens driemaal te Woltersum tegenkomen, telkens met kleine variaties. Dit gedicht heeft een zeer hoge *genericity*: het heeft vier versregels, een viervoetige jambe en gekruist rijm, het maakt geen melding van de spreker of de aangesprokene, maar het bevat wel een algemene wijsheid die troost moet bieden. Op het graf van Janna Heines van Maar († 1870) te Westerwijtwerd ziet het gedicht er zo uit:

’t Is waar het zijn wel harde slagen,
Te missen zulk een dierbaar pand,
Maar ach het was Gods welbehagen,
Hij had haar leven in zijn hand.

Het graf van Anje Janssen, die achttien jaar later is begraven in hetzelfde dorp, bevat een licht aangepaste versie:

maar ach het is een zware slag
te missen zulk een dierbaar pand
het is gods wil en welbehagen

²⁹ De Jong, p. 5.

hij heeft het maaxsel in zijn hand

Op nóg weer een ander graf te Westerwijtwerd, namelijk dat van Frouwke Paap († 1911), zoekt de anonieme dichter een middenweg tussen de twee voorafgegane versies: de eerste versregel luidt: “’t Is waar het zijn/ wel harde slagen”, maar de overige regels komen overeen met Anje Janssens gedicht.

De drie Woltersumse versies van het gedicht vertonen variaties van gelijke aard. Zo wordt de uitroep “’t Is waar” of “maar ach” in twee gevallen vervangen door “Gewis” en wordt in dezelfde gedichten “het leven” in plaats van “het maaxsel” geschreven. In het geval van Siebrig Tonnis Smit († 1896) wordt het gedicht bovendien voorafgegaan door het eerdergenoemde “fondament”-gedicht, hetgeen resulteert in een composiet van populaire formuleringen:

O, mensch/ gedenk uw eind,
terwijl ge zijt ge-/z[o]nd,
en bouwt uw fon-/dament
op eenen vas-/ten grond,
’t is waar/ het zijn wel harde slagen
te missen zulk/ een dierbaar pand.
Maar ’t is in des Heeren/ welbehagen,
Hij/ heeft het maak-/sel in zijn hand.

Woltersum en Westerwijtwerd zijn niet de enige plaatsen waar we het “harde slagen”-gedicht terugvinden. Integendeel, mijn gebrekkige inventarisatie leverde twintig vindplaatsen op, van Pieterburen tot Slochteren. De vroegst bekende versies stammen uit de jaren tachtig van de achttiende eeuw en bevonden zich in het noordwesten van de provincie. De oudste twee, die op het graf van Antie Rentens Vos († 1784) te Den Andel³⁰ en op het graf van Gerrit Arents († 1784) te Pieterburen,³¹ spreken niet van een “dierbaar pand”, maar van een “liefdepant” of zelfs “liefste pand”, een woordkeuze die ik verder alleen nog kon terugvinden op vroeg-negentiende-eeuwse versies te Zuurdijk en Wierhuizen. Het oudste gedicht dat over een “dierbaar pand” spreekt, vinden we te Garnwerd, op het graf van Angenietje Klaassen († 1785),³² eerste vrouw van de bekende Groninger veehandelaar en amateur-immunoloog Geert Reinders (1737-1815).

Een verklaring voor het vaker voorkomen van grafgedichten is er vooralsnog niet. De hypothese dat nabestaanden eenvoudigweg een mooi en toepasselijk grafgedicht uit de omgeving overnamen, is voor de hand liggend, maar het blijft ook mogelijk dat er een soort ‘staalkaart’ van grafpoëzie bestond, een boekje met verschillende grafgedichten waaruit de nabestaanden dan konden kiezen (zulk een

³⁰ Niet meer fysiek aanwezig; zie Pathuis, p. 158.

³¹ Evenmin fysiek aanwezig; zie Pathuis, pp. 158, 583.

³² Pathuis, p. 268.

bundel heb ik echter nog niet kunnen vinden). Een argument voor de eerste hypothese vinden we in de verspreiding van het “harde slagen”-gedicht: deze verspreidt zich vanuit het Hogeland zeer geleidelijk in zuidoostelijke richting; voor zover bekend heeft het gedicht pas in 1886 Slochteren bereikt. Bovendien zou deze kopieerhypothese ook verklaren waarom er in sommige kleine plaatsjes, zoals Woltersum en Westerwĳtwerd, wel exemplaren van dit gedicht te vinden zijn (soms, zoals in Woltersum en Westerwĳtwerd, zelfs meerdere), en in andere, grotere plaatsen helemaal geen. Mogelijk was de leesvaardigheid van de meeste dorpsbewoners voldoende om grafpoëzie te kunnen lezen (en te kunnen waarderen), maar was de schrijfvaardigheid dermate laag dat men niet zelf een grafgedicht kon schrijven.

Dat brengt ons op een ander punt: het auteurschap van de gedichten. In zo goed als alle gevallen wordt op de grafzerken geen auteur vermeld, een eenzame enkeling uitgezonderd, zoals het gedicht ter nagedachtenis aan Jantje Arends Kooi († 1851) te Westerwĳtwerd, dat is ondertekend met “J. van DIJK”. Er bestaat natuurlijk de mogelijkheid dat de nabestaanden de gedichten ‘gewoon’ zelf schreven (als ze dat konden). De grootste groep van geletterden in de Ommelanden waren waarschijnlijk de boeren (i.e., zij die in het bezit waren van landbouwgrond). In het *Leesboek voor landscholen* (1800) van de Fries-Drentse predikant Gerhard Benthem Reddingius, een door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen uitgegeven didactisch boekje, wordt onder de verplichtingen van de boeren ook een ontwikkeling van de lees- en schrijfvaardigheid geschaard:

Iemand, die in den Boerenstand opgebracht wordt, moet vooral in de eerste plaats leeren goed te leezen, te schrijven en te rekenen. Het is verkeerd als de Landman denkt, dat het genoeg voor hem is, wanneer hij van deeze dingen maar een weinigen weet; neen! hij kan ’er niet te veel van leeren.³³

Bekend is dat dit werkje ook in het bezit was van Jacob Jenes Sijtsma (1741-1826),³⁴ een deurwaarder te Baflo die regionale bekendheid genoot als grafdichter.³⁵ Er zijn mij geen voorbeelden bekend van boeren die hun geletterdheid inzetten voor het vervaardigen van grafpoëzie; de door Ijnte Botke in zijn indrukwekkende proefschrift *Boer en heer* (2002) genoemde voorbeelden³⁶ lijken vooral te berusten op een (vooralsnog ongegronde) vereenzelviging van de verteller met de dichter. Toch zijn er wel degelijk aanwijzingen in de richting van lokale amateurdichters die niet enkel uit de hoge boerenstand komen. Zo heeft

³³ Gerhard Benthem Reddingius, *Leesboek voor landscholen, over de waarde, de voorrechten, de bestemming, en de bijzondere pligten van den boerenstand*, 1800, p. 22.

³⁴ F.P. Roobol-Lintelo en L.P. Roobol, *Graven in Groningen. Graven in en rond de kerken van Groningen, 1814-1828. Index op familienamen*, 1999, nr. 25.

³⁵ Ijnte Botke, *Boer en heer. ‘De Groninger boer’ 1760-1960*, Assen [2002], p. 162.

³⁶ Botke, pp. 67-68, 163.

Botke enkele ruitgedichten opgenomen, geschreven door landbouwers.³⁷ Daarnaast verhaalt de “Werkgroep Boek Woltersum” van een prijsvraag, uitgeschreven vóór of in 1838, voor een tekst die op de nieuw te gieten kerkklok van Woltersum moest komen te staan.³⁸ De winnaar was B.J. [Brontheijes Jacobus] Graatsma (1816–1898), die werkzaam was als broodbakker.³⁹ Interessant is dat zijn gedicht, met vier versregels, een viervoetige jambe en gekruist rijm, ook beantwoordt aan de bovengeschetste vormvereisten voor grafpoëzie.

Personen als Sijtsma en Graatsma lijken echter uitzonderingen op de regel. Vermoedelijk was het merendeel van de provinciale bevolking (en dan met name de werklieden) niet in staat bij het overlijden van een naaste een grafgedicht uit de mouw te schudden. Henk Kok, auteur van meerdere naslagwerken over funeraire cultuur, heeft evenmin een gefundeerd antwoord op de auteurskwestie gevonden. Wel verhaalt hij in zijn *Erfenis onzer voorouders* (1990) van een interessant gesprekje dat hij in de zomer van 1972 op het kerkhof van Zeerijp voerde met een voorbijganger. Deze man memoreerde als twaalfjarig jongetje een winterbijbaantje te hebben gehad als tekenaar van grafteksten, wat inhield dat hij bij een steenhouwer te Appingedam letters tekende en ze later zwart verfde. Op Koks vraag of hij ook wist wie de auteur van de gedichten was, antwoordde hij: “Voor zover mij bekend kwamen ze van de dominee of onderwijzer”.⁴⁰

De predikanten en onderwijzers zijn inderdaad de meest waarschijnlijke auteurs van grafpoëzie, al kan ook dit vermoeden nauwelijks met bewijsvoering worden gestut. Achttiende-eeuwse mortuaire literatuur, in meer algemene zin, werd veelal geschreven door dorpspredikanten.⁴¹ Van ten minste één grafgedicht, te vinden in Noorddijk, is bekend dat het door een dominee, Antonius Driessen, is geschreven, al moet hier bij worden opgemerkt dat het het graf van diens zoontje betreft.⁴² Wel weten we dat hij een jaar later een dichtbundel uitbracht, getiteld *Proeve van Stichtelijke Gedichten en Mengelingen* (1785).⁴³

De predikanten en onderwijzers te Woltersum en Westerwijtwerd waren zonder enige twijfel welgeletterd, en zeker in staat om grafpoëzie te schrijven. Zo bevindt zich onder de vijf⁴⁴ predikanten die Woltersum gedurende de negentiende eeuw heeft gekend ook de veelschrijver Wibrandus Gerardus Reddingius (1776–

³⁷ Botke, pp. 67.

³⁸ Onno Blaauw, *Woltersum*, Woltersum [1982], p. 14.

³⁹ Groninger Archieven, Burgerlijke Stand Ten Boer (toegangnr. 1664), Geboorteregister 1816, aktenr. 61; *ibid.*, Huwelijksregister 1842, aktenr. 5; *ibid.*, Overlijdensregister 1898, aktenr. 19.

⁴⁰ H.L. Kok, *Erfenis onzer voorouders. Begraven, rouwgebruiken en rouwsymboliek*, Lochem 1990, p. 51.

⁴¹ Buijnsters, p. 53.

⁴² Pathuis, p. 538.

⁴³ A.J. van der Aa, Driessen (Antonius), in: *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters*, 2de deel, 1845, p. 51.

⁴⁴ Blaauw, p. 22.

1852), wiens minstens zo gretig schrijvende broer⁴⁵ Gerhard Benthem Reddingius we reeds zijn tegengekomen.

Conclusie

In deze bijdrage heb ik voorzichtig geprobeerd de contouren te schetsen van een genre. Dat kan ietwat ouderwets overkomen: waarom zou iedere kunstuiting van een etiket moeten worden voorzien? Toch denk ik dat het waardevol is om soms het blikveld te verruimen – aan de hand van een enkel grafgedicht kan men immers geen uitspraken doen over grootse zaken als herdenkingscultuur, religieuze mentaliteit of literaire cultuur. En zolang een volledige inventarisatie van grafgedichten ontbreekt, kan een karakterisering van veel voorkomende grafgedichten uitkomst bieden.

Overigens blijven er nog veel vragen over, die, ook (of misschien: juist) zonder zo'n inventarisatie onze aandacht verdienen. Eén van de meest bestudeerde onderwerpen binnen het onderzoek naar grafcultuur, namelijk de iconografie, is in deze bijdrage volledig buiten beschouwing gelaten. Voorts heb ik hier nauwelijks gesproken over de inhoudelijke ontwikkeling van grafpoëzie door de eeuwen heen, noch over de overeenkomsten en verschillen tussen grafpoëzie in Drenthe, Friesland, Groningen, Oost-Friesland en andere streken. Van noties als materialiteit, intermedialiteit en genre-externe intertekstualiteit heb ik mij – uit zuiver praktische overwegingen – verre gehouden. Van de onderwerpen die hier wél aan de orde zijn gekomen, blijft de kwestie van het auteurschap nog altijd in sluieren gehuld. De vondst van een catalogus met grafpoëzie, of van voorpublicaties van grafgedichten in almanakken of pamfletten, zou zeer waardevol zijn.

Vanuit tal van perspectieven kan het grafgedicht licht werpen op vaak moeilijk grijpbare concepten en cultuurfacetten. Als een *lieu de mémoire* herinnert het graf aan meer dan enkel de begravenen; welke rol speelt grafpoëzie dan in de toenmalige of juist hedendaagse lokale herinneringscultuur? En hoe hangt het genre van de grafpoëzie samen met andere funeraire genres als de lijkrede en de rouwadvertentie? En dan de m.i. belangrijkste vraag: hoe functioneerde de grafpoëzie in het proces van herdenken?

Het heeft iets bijzonders, dat uitgerekend grafgedichten, met al hun eenvoud, thans zoveel vragen oproepen. Het grafgedicht mag dan een afsluitend karakter hebben, het debat over grafcultuur heeft dat hopelijk niet. Om deze bijdrage desondanks in gepaste stijl af te sluiten, grijp ik naar een puntig gedicht op het graf van Henderikus van der Maat († 1886) te Westerwijtwerd. De vermeende Groninger bondigheid wordt eer aangedaan:

⁴⁵ Zie verder G.A. Wumkes, Reddingius (Regnerus Petrus) (1), Reddingius (Wibrandus Gerardus) (2) en Reddingius (Gerhard Benthem) (1), in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, red. P.C. Molhuysen en Fr.K.H. Kossman, 10de deel, 1937, pp. 784–787.

't Gaat al tot niet, 't zij vreugd of druk,
een zalig eind is 't waar geluk.

Zusammenfassung

In der Provinz Groningen kommt außerordentlich viel Grabpoesie vor. Weil heutige Publikationen sich oft auf besondere Gedichte und/oder spezifische Orte konzentrieren, wird kaum ein Blick auf regionale Muster geworfen. Dieser Beitrag richtet sich daher auf eine generalisierende Beschreibung des Groninger Grabgedichtes, wobei zugleich nach dem repräsentativsten Gedicht gesucht wird. In einer Untersuchung der Grabpoesie zu Woltersum und Westerwijtwerd tauchen mehrere, teils auffallende, Gattungsmerkmale auf. So zeigt sich, dass das durchschnittliche Gedicht vier Verszeilen umfasst, in einem vierfüßigen Jambus geschrieben und im Kreuz- oder Paarreim abgefasst ist. Ferner sind die Konzepte der Renaissance *laus*, *luctus* und *consolatio* noch immer anwendbar. Aus diachronischer Perspektive fällt auf, dass sich die Länge des Grabgedichtes in der Zeit von 1850 bis 1930 halbiert und dass der persönliche Charakter allmählich einer allgemeinen weisen Belehrung weicht. Dass Grabpoesie eher ein regionales als ein lokales Phänomen ist, wird schließlich durch die Verbreitung populärer Gedichte veranschaulicht. Die Frage der Urheberschaft bleibt allerdings ungelöst.